

उद्देश्यम् -
उत्तरभारतीये दक्षिणात्ये च शास्त्रीये
सङ्गीते रागानां लयानां च अवबोधः

किं जानाति ?

उत्तरभारतीये शास्त्रीये सङ्गीते तालानां
प्रथमा मात्रा "साम" इति कथ्यते ।

अष्टमः अध्यायः

भारतीये सङ्गीते तालः/तालम्, रागः/रागम्

0680CH08

उत्तरभारतीये शास्त्रीये सङ्गीते तालः

केहरवा तालः

मात्रा - ८

विभागः - २

तालः - १ मात्रायाम्

खालिः - ५ मात्रायाम्

ताल-चिह्न	तालः				खालिः			
मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८
स्वरः	धा	गे	ना	ति	ना	का	धिन्	ना

दादरा तालः

मात्रा - ६

विभागः - २

तालः - १ मात्रायाम्

खालिः - ४ मात्रायाम्

ताल-चिह्न	तालः			खालिः		
मात्रा	१	२	३	४	५	६
स्वरः	धा	धिन्	ना	ना	तिन्	ना

केहरवा ताल

मात्रा - १६

विभागः - ४

तालः - १,५,१३ मात्रासु

खालिः - ९ मात्रायाम्

ताल-चिह्न	१				२				खालिः				४			
मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
स्वरः	धा	धिन्	धिन्	धा	धा	धिन्	धिन्	धा	ना	तिन्	तिन्	ता	तेटे	धिन्	धिन्	धा

किं जानाति ?

मृदङ्गकविशारदः पालघाट-मणि-

अय्यरः महाभागः

सङ्गीतकलानिधिना पद्मभूषणेन च

सम्मानितो जातः । यदा सः स्वस्य

प्रथमां प्रस्तुतिम् अकरोत् तदा सः

दशवर्षीयः आसीत् ।

तञ्जावुरप्रदेशस्थस्य श्री वैद्यनाथ-

अय्यर-महाभागस्य सकाशात् तेन

शिक्षा प्राप्ता । न नूनं सङ्गीतः, परन्तु

मृदङ्गे सः सङ्गीतस्वराणां प्रकाशम्

अकरोत् । सः स्वस्य समयस्य कतेकं

प्रमुखानां कलाकाराणां सङ्गतः

आसीत् । तस्य प्रशंसकाः अपि

तस्य थानी आवर्तनम् (सोलोस)

आनन्दं प्राप्नुवन्ति । तस्य

कतेकाः छात्राः लोकप्रियाः

कलाकाराः

जाताः ।

दाक्षिणात्यसङ्गीते तालम्

दाक्षिणात्ये सङ्गीते लयाय तालम् इति उपयुज्यते ।

प्रत्येकं तालंमध्ये एका निश्चिता संख्या अस्ति, या च

पुनरावर्तते । तत् तालचक्रम् आवर्तनम् इत्युच्यते ।

तालमित्य भागाः अङ्गानि इति कथ्यन्ते । त्रीणि अङ्गानि

सन्ति -

लघुः - इयमेका तालिः या हि अङ्गुलीनां गणनायाः

व्यवधाने आगच्छति । एषा ३, ४, ५, ७, ९

बीट्परिमितानि भवितुम् अर्हन्ति । इदं "I" इति चिह्नेन

दर्श्यते । एतदनन्तरं बीट् संख्या (उपसर्गवत्) अस्ति ।

यदा लघौ त्रयः बीटः सन्ति, तदा तिस्र-जातिः ।

यदा लघौ चत्वारः बीटः सन्ति, तदा चतुरस्र - जातिः ।

यदा लघौ पञ्च बीटः सन्ति, तदा हण्डा - जातिः ।

यदा लघौ सप्त बीटः सन्ति, तदा मिश्र - जातिः ।

यदा लघौ नव बीटः सन्ति, तदा सङ्कीर्ण - जातिः ।

ध्रुतम् - इयमेका तालिः या हि हस्तयोः प्रवाहेन सह

भवति । अस्य द्वौ लयौ स्तः । एतत् "O" इत्यनेन

प्रतिपादितम् ।

अनुधृतम् - तत्र केवलम् एका एव तालिः अस्ति ।

एका तालिः अस्ति, इदं तु "O" इत्यनेन प्रतिपादितम् ।

तथा च उपर्युक्तयोः तुलने तस्य प्रयोगः न्यूनो भवति ।

लघु ध्रुवं च कथं तालरूपेण प्रस्तुतं भवति इति पश्यामः ।

रूपकतालम् - अस्य तालम् इत्यस्य एकं ध्रुवम् अस्ति,

यद्वि एकः लघुः अस्ति । चतुरास्र-जातिः रूपकतालम्

अतः, षण्णां बीट्-इत्येतेषां एकं तालिचक्रम् (४+२)

इति । एतत् "O|₄" इत्यनेन प्रतिपाद्यते ।

आदितालम् - अस्य तालम् इत्यस्य एकः लघुः अस्ति ।

तदनन्तरं द्वे ध्रुवे स्तः । अष्टानां तालीनां (४+२+२)

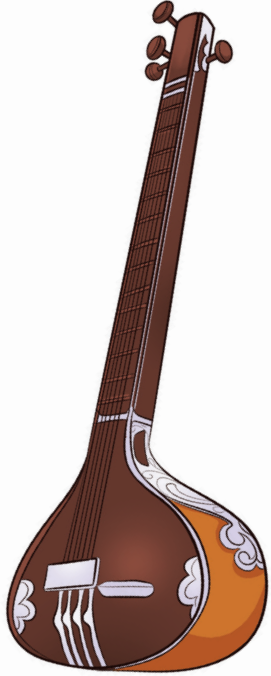
एकं चक्रम् अस्ति । एतत् "I₄OO" इत्यनेन

प्रतिपादितम् ।

आश्चर्यप्रदं तथ्यम्

दाक्षिणात्यसङ्गीते पदम्	उत्तरभारतीये सङ्गीते पदम्
रागम्	रागः
आरोहणम्	आरोहः
अवरोहणम्	अवरोहः
गमकम्	गमकः
लयम्	लयः

भारतीये सङ्गीते रागाः

भारतीये शास्त्रीये सङ्गीते द्वे भिन्ने शैल्यौ स्तः - दाक्षिणात्यं सङ्गीतम्, उत्तरभारतीयं सङ्गीतं च । प्रत्येकं शैल्याः स्वराः पूर्वेषु पत्रेषु भवद्भ्यः व्याख्याताः ।

दाक्षिणात्ये सङ्गीते - वीणा, बाहुलीना, मुरली, नादस्वरम्, मृदङ्गम्, घाटम्, कञ्जीरा, मोर्सिङ्ग् इत्यादीनां वाद्ययन्त्राणां प्रयोगो भवति । अत्र अधिकाधिकाः रचनाः प्रायः संस्कृतम्, तेलुगूः, कन्नडः, मलयालमः, तमिलः - इत्येतासु भाषासु प्राप्यन्ते ।

अपरत्र उत्तरभारतीये शास्त्रीये सङ्गीते - तम्बूरा, सीतारः, सरोदः, सारङ्गी, सन्तूरः, तालवाद्यम्, पाखवाज् इत्यादीनि वाद्यानि उपयुज्यन्ते । अत्रत्याः रचनाः प्रायः हिन्द्याम्, संस्कृते व्रजभाषीभाषायां च वर्तन्ते ।

पश्यन्तु चलद्दृश्यं यत्र रागानां तालानां च विषये बोधः प्रदत्तः ।

रागः मालाधारेण भवति । प्रत्येकं मालायाः आरोहणम् अवरोहणं च क्रमेण स्वराः भवन्ति । स्वरैः निर्मितं सोपानं कल्पयन्तु ! मालायां स्वराः रागानुगुणं परिवर्तन्ते ।

स्वरलिपि-संयोजनाः

उच्चतराणां सप्तकानां (तारसप्तकानां) स्वराणां लेखनसमये स्वराणाम् उपरि बिन्दुना सॉकारेण गीयते । अधमसप्तके (मन्द्रसप्तके) स्वराः अधस्थेन बिन्दुना प्रतिपादिताः सन्ति, गा इति । मध्यमाष्टके (मध्यसप्तके) स्वराः केवलं स्वरा इव प्रतिपादिताः सन्ति ।

रागस्य जातिः

रागेषु स्वरविशिष्टस्य समूहस्य कृते प्रयुक्ता अन्यत् रोचकं पदं ज्ञास्यामः । यदि रागस्य पञ्च स्वराः सन्ति तर्हि औदभ-जातिः इति कथ्यते । कस्मिंश्चिद् रागे षट् स्वराः सन्ति चेत् षडभ-जातिः इत्युच्यते । यदि रागे सप्त स्वराः सन्ति तर्हि सम्पूर्ण-जातिः इति कथ्यते ।

क्रियाकलाप: १

राग: भूप:

भूपरागस्य अधोवर्तिनः स्वराः भवन्ति -
 आरोहः/आरोहणम् - सा रे गा पा धा साँ
 अवरोहः/अवरोहणम् - साँ धा पा गा रे सा

हंसध्वनिरागे अधोवर्तिनः स्वराः सन्ति -
 आरोहः/आरोहणम् - सा रे गा पा नि साँ
 अवरोहः/अवरोहणम् - साँ नि पा गा रे सा

यदि भवन्तः/भवत्यः केषाञ्चित् स्वराणाम् आवर्तनेन
 गमकेन कमपि सुरम् अलङ्कुर्वन्ति, कमपि विशिष्टं सुरं च
 गायन्ति, तर्हि सः रागः इत्युच्यते। प्रत्येकं रागः महत्त्वपूर्णैः स्वरैः
 विशेषवाक्यैः च अलङ्कृतो भवति।

संस्कृते रागः इत्यर्थः तथा किमपि येन मनः वर्णितं
 भवति। प्रत्येकं रागः मनसि कामपि भावात्मिकां प्रतिक्रियां
 जनयति। तदुच्यते रसः इति।

पश्यन्तु रागस्य रसस्य चोपरि वर्तमानानि चलच्चित्राणि।

भारतीये शास्त्रीये सङ्गीते राग-ताल-लयादीनां
 गानोपकरणानां व्यवस्थिततया उपस्थापनं हि रचना इत्युच्यते।

भारतीयस्य शास्त्रीयसङ्गीतस्य इमाः रचनाः उत्तरभारतीये
 सङ्गीते बन्दिश इति कथ्यन्ते, दाक्षिणात्ये सङ्गीते कृतिः
 इत्युच्यन्ते।

क्रियाकलाप: २

बिलावल-रागे स्वरमालिकायाः शिक्षणम्

कस्याञ्चित् संरचनायां सरगमः (स्वराः) एव स्वरमालिका इति
 कथ्यते। इयं स्वरमालिका विविधानां रागानां सम्मिश्रणेनापि
 भवितुम् अर्हति। तिलतालमध्ये बिलावलरागे रचिताम् इमां
 स्वरमालिकां शृण्वन्तु।

स्वरमालिका

रागः - बिलावलः

तालः - तिलतालः

सम्पादनम् - पारम्परिकम्

स्थायी

आरोहः - सा रे गा मा पा धा नि स

अवरोहः - साँ नि धा पा मा गा रे स

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
सा	पा	मा	गा	रे	गा	रे	सा	सा	रे	सा	नि.	धा.	नि.	सा	-
सा	गा	रे	मा	गा	पा	मा	गा	गा	मा	पा	मा	गा	रे	सा	-

अन्तरा

पा	साँ	नि	धा	पा	मा	पा	धा	नि	-	साँ	-	रे	रे	साँ	साँ
साँ	रे	गां	रे	साँ	नि	धा	पा	साँ	नि	धा	पा	मा	गा	रे	सा

क्रियाकलाप: ३
यमनरागे बन्दिशः शिक्षणम्

आश्चर्यप्रदं तथ्यम्

रागयमनस्य प्रधानभावः श्रृङ्गारः प्रेम वा । अस्मिन् रागे बहूनि लोकप्रियानि चलचित्रगीतानि रचितानि सन्ति ! अस्य रागस्य आधारेण केचन लोकप्रियानि गीतानि अन्वेष्टुम् प्रयतन्ताम् । तान् शिक्षन्तु गायन्तु च ।

पश्यन्तु यमनरागसम्बद्धं चलच्चित्रं, तद्दृष्ट्वा च अभ्यसन्तु ।
आरोहः/आरोहणम् - नि रे गा मां धा नि सौं
अवरोहः/अवरोहणम् - सौं नि धा पा मां गा रे सा

इदम् अत्रावधेयं यत् भवता पूर्व यः मा-स्वरः गीतः आसीत्, अयं स्वरः तस्मात् भिन्नः एव । अयं तीव्रः मा-स्वरः इति । स्वरस्य इदमेकं स्वल्पं परिवर्तनं गीतस्य पूर्ण मनोभावम् एव परिवर्तयति !

अस्मिन् गीते इदं वर्ण्यते यत् - भगवान् श्रीकृष्णः वेणुं वादयति, वृन्दावनस्य गोपिकाश्च तं परितः रागेण सह नृत्यन्ति इति ।

रागः यमनः

छोटा खयालः - कान्हा बांसुरी

स्थायी

आज बजाई कान्हा बांसुरी,
मोहे लाई सागरी वृजा नारी प्यारी ।

अन्तरा

वृन्दावन की कुञ्ज गलिना मैं
सङ्ग बृखभान दुलारी प्यारी ।

तीनतालः

स्थायी																	अन्तरा																		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६			
X		१ ६ १६		२				०				३					X				२				०				३						
						पा आ	पामां जा	गारे बा	सानि. जा	धा. ई	नि. का	रे नहा	गामां बांन्	पा -	मां सु									- -	पा वृन्	साँ दा	साँ -	साँ व	साँ न	साँ की	- -				
पा री	- -	रे -	रे -	गा -	- -	पा आ	पामां जा	गा बा	रे जा	सा ई	नि. का	रे नहा	गामां बांन्	पा -	मां सु		- -	निधा कुञ्	नि ज	रें ग	नि ली	निधा ना	पा मैं	- -	- -	मा. वृन्	धानि दा	साँ -	साँ व	साँ न	साँ की	- -			
पा री	- -	रे -	रे -	गा -	पा मो	मां हे	धा ला	पा ई	- -	मां सा	मां ग	गा री	- -	पामां बृ	गारे ज		- -	निधा कुञ्	नि ज	रें ग	नि ली	निधा ना	पा मैं	- -	- -	मां सं	धा ग	मां ला	धानि ई	रेंनि --	नि बृ	निधा खा			
रे ना	गा -	रे री	सा प्या	- -	सा री												पा भा	- -	रे न	रे दु	रेगा ला	पारे री	पा प्या	पामां री											

किं जानाति ?

पण्डितः विष्णुनारायण भटखण्डे
हिन्दुस्तानी शास्त्रीय संगीत में
संकेतन प्रणाली का विकास
किया। सः व्यवसायेन वकीलः
आसीत्, महती स्मृतिबुद्धिः च
आसीत्। सः सङ्गीतकारैः सह
मिलितुं, तेभ्यः रचनाः संग्रहीतुं च
सम्पूर्ण देशस्य भ्रमणं कृतवान्।
अनेकाः कष्टानि अपि सः
अनेकानि भिन्नानि रचनानि
सङ्गृह्य क्रमिकपुस्तकमालिके
(षट् भागाः) संकेतानुसारं
दस्तावेजीकरणं कृतवान्
इति सः विकसितवान्।

यमनरागोपरि गुरुवन्दनपरा बन्दिश्
शिक्षन्तु (क्रमिक-पुस्तक-मालिका,
प्रथमः भागः)

स्थायी

गुरु बिन कैसे गुण गाए,
गुरु ना मानें तो गुण नहीं आए,
गुणियां मे वे गुणी कहाँवे

अन्तरा

माने तो रिझावे सबको चरण,
गहे सादिकन के जब आवें
अचापल ताल सुर

तालः - तीनतालः

*सा इत्यनेन शब्दस्य विस्तारः सूच्यते।

* - इत्यनेन उत्तरभारतीये शास्त्रीये सङ्गीते स्वरस्य विस्तारः सूच्यते।

स्थायी

अन्तरा
अन्तरा

स्थायी																अन्तरा अन्तरा																
धा	धिन्	धिन्	धा	धा	धिन्	धिन्	धा	ना	तिन्	तिन्	ता	तेटे	धिन्	धिन्	धा		धा	धिन्	धिन्	धा	धा	धिन्	धिन्	धा	ना	तिन्	तिन्	ता	तेटे	धिन्	धिन्	धा
								पा गु	पा रु	नि बी	धा न	पा कै	धा -	पा से	- -										पा मा	- -	पा ने	मां -	गा तो	- -	रे रि	- -
मां गु	रे ण	मां गा	मां -	पा ए	- -	- -	- -	पा गु	नि रु	धा ना	पा मा	- -	मां ने	गा तो	रे -		गा झा	पा -	सॉ वे	धा -	सॉ स	सॉ ब	सॉ को	सॉ -	सॉ च	सॉ र	गॉ ण	रँ गा	सॉ हे	रँ -	सॉ सा	- -
गा गु	रे ण	गमांपा न	रे हीं	सा आ	रे -	सा ए	- -	सा गु	सा णि	रे यों	रे -	गा में	मां -	मा वे	- -		नि दि	धा -	सॉ क	सॉ न	नि के	नि -	मां ज	पा ब	पा आ	गा -	पा वें	- -	गा अ	रे चा	सा प	सा ल
पा गु	पा णी	- -	नि क	मां हाँ	दा -	पा वे	- -										सारे ता	गागा -	पाधा -	निसॉ ल	निधा -	पामां -	गारे -	सासा सुर								

दाक्षिणात्यसङ्गीतस्य त्रयः

मूर्तयः -

त्यागराजः, मुथुस्वामी दीक्षितः, श्यामशास्त्री च दाक्षिणात्यसङ्गीतस्य त्रिमूर्तिरूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। ते दाक्षिणात्यसङ्गीतस्य अग्रण्यः रचयितारः आसन् इति श्रुतिः। त्यागराजस्य मुद्रा (हस्ताक्षरशब्दः) त्यागराजः, मुथुस्वामी दीक्षितस्य गुरुगुहः, श्यामशास्त्रीः श्यामकृष्णः च आसीत्। त्यागराजस्य गीतानि प्रायः भगवतः रामस्य स्तुतिरूपेण आसन्। मुथुस्वामी दीक्षितः संस्कृतस्य विद्वान् आसीत्, सर्वदेवतानां स्तुतिं कृत्वा कृतिं गायति स्म। श्यामशास्त्री कामाक्ष्याः देव्याः उपरि स्तुतिं रचितवान्।

क्रियाकलापः - ४

कल्याणीरागोपरि एकं गीतं जानन्तु

शृण्वन्तु कल्याणीरागोपरि रचितस्य अस्य गीतम् इत्यस्य स्वरविन्यासम् आलोखं च। गीतमिति दाक्षिणात्ये सङ्गीते बन्दिश-शब्दस्य पर्यायवाचि अस्ति। मुख्यतः भगवतः/भगवत्याः स्तुतिः अत्र गीयते। अत्र प्रस्तुतम् इदं गीतं कल्याणी-रागम् इत्युपरि त्रिपुटतालेन रचितम्। त्रिपुटताले सप्त तालयः सन्ति, याः ३+२+२ इति छन्दोच्छेदेन सम्बद्धाः। कल्याणीरागस्य स्वराः शङ्कराभरण-रागेण सह समानाः सन्ति। केवलम् अत्र मा-इति भिन्नः अस्ति। कल्याणीरागे तीव्रः मा-स्वरः व्यवह्रियते।

गीतम्

कमल जाडल

विमल सुनयन

करिवरद करुणाम्बुधे

करुणा शारदे कमलाकान्त

केशि नरकासुरविभेदन

वरद वेलापुरा सुरोत्तम

करुणाशारदे कमलाकान्त

एतत् गीतं जगतः रक्षकस्य श्रीविष्णोः उपरि अस्ति।

कमल जाडल						
रागम् - कल्याणी			आरोहणम् - सा रे ग मा पा धा नि सौ			
तालः - त्रिपुटः			अवरोहणम् - सौ नि धा पा मा ग रे सा			
रचयिता - पुरन्दर दासः						
सौ	सौ	सौ	नि	धा	नि	सौ
क	म	ल	जा	-	ड	ल
नि	धा	पा	धा	पा	मा	पा
वि	म	ल	सु	न	य	न
गा	मा	पा	पा	धा	धा	नि
क	रि	व	र	द	क	रु
धा	पा	मा	पा	गा	रे	सा
णाम्	-	बु	धे	-	-	-
धा	नि	धा	गा	रे	गा	-
क	रु	णा	शा	र	दे	-
मा	पा	-	मा	गा	रे	सा
क	म	-	ल	-	-	-
रे	-	-	सा	-	सा	-
कान्	-	-	त	-	-	-
रे	मा	पा	मा	पा	धा	पा
के	-	शि	न	र	का	-
नि	धा	पा	धा	पा	मा	पा
सु	र	वि	भे	-	द	न
गा	मा	पा	पा	धा	धा	नि
व	र	द	वे	-	ला	-
धा	पा	मा	पा	गा	रे	सा
पु	रा	सु	रो	-	त्त	म
धा	नि	धा	गा	रे	गा	-
क	रु	णा	शा	र	दे	-
मा	पा	-	मा	गा	रे	सा
क	म	-	ला	-	-	-
रे	-	-	सा	-	सा	-
कान्	-	-	त	-	-	-

अस्मिन् गीते भगवतः करुणा महिमा च वर्णिता।

गायन - पद्धतयः

गमकाः विशेषाः अलङ्काराः सन्ति येषां उपयोगेन सङ्गीतकाराः स्वसङ्गीतस्य अधिकं सुन्दरं व्यञ्जकं च ध्वनिं कुर्वन्ति। स्वराणां गतिः अग्रिमस्वरं प्रति दोलनेन वा स्खलनेन वा संयोज्यते।

अत्र कल्याणीरागस्य केचन स्वराभ्यासाः प्रदत्ताः। एतान् शृण्वन्तु अभ्यसन्तु च।

१.	साँ	नि	धा	पा	मा	गा	रे	सा
	सा	-	-	-	सा	-	-	-
	गा	रे	सा	नि	सा	रे	गा	मा
	सा	रे	गा	मा	पा	धा	नि	साँ

२.	साँ	नि	धा	पा	मा	गा	रे	सा
	सा	-	-	-	सा	-	-	-
	गा	रे	सा	नि	सा	सा	नि	सा
	सा	नि	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	सा	रे	गा	मा
	सा	रे	गा	मा	पा	धा	नि	साँ

३.	साँ	नि	धा	पा	मा	गा	रे	सा
	सा	-	-	-	सा	-	-	-
	गा	रे	सा	नि	धा	नि	सा	नि
	सा	नि	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	सा	सा	नि	सा
	सा	निं	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	सा	रे	गा	मा
	सा	रे	गा	मा	पा	धा	नि	साँ

४.	साँ	नि	धा	पा	मा	गा	रे	सा
	सा	-	-	-	सा	-	-	-
	गा	रे	सा	नि	धा	पा	धा	नि
	सा	नि	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	धा	नि	सा	नि
	सा	निं	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	सा	सा	नि	सा
	सा	नि	सा	रे	गा	मा	पा	मा
	गा	रे	सा	नि	सा	रे	गा	मा
	सा	रे	गा	मा	पा	धा	नि	साँ

